زیارتگاه‌های عراق در آینه کتاب بیان منازل سفر عراقین

احمد خامه‌یار

چکیده:

کتاب مجموع منازل یا بیان منازل سـفر عراقین سلطان سلیمان خان اثر نصوح مطراقچی (م.۹۷۱ق.)، مورخ، ریاضیدان، خطاط و نگارگر دوره عثمانی، از شـاخص‌ترین آثار مصوّر حاوی نقشـه‌ها و تصاویر شـهرها و مناظر در تاریخ هنرِ دوره عثمانی به شـمار می‌آید. این کتاب شرح لشکرکشی سـلطان سلیمان عثمانی به خاک ایران و عراق در سال‌های ۹۴۰تا۹۴۲ قمری اسـت و نگارش و آماده‌سازی آن در سال ۹۴۴ قمری به پایان رسیده است. تنها نسخه خطی این اثر که در کتابخانه دانشگاه استانبول نگهداری می‌شود، دارای نگاره‌های متعددی از شـماری از زیارتگاه‌های مشهور و شناخته‌شده بغداد و آستانه‌های ائمه علیهم‌السلام و برخی دیگر از زیارتگاه‌های شیعیان در نجف، کربلا و حلّه در سده دهم هجری اسـت. در این نوشـتار، به معرفی اجمالی زیارتگاه‌های تصویرپردازی شده در کتاب بیان منازل سفر و شـرح مختصر نگاره‌های آستانه‌های ائمه علیهم‌السلام در این کتاب، پرداخته شده است.

واژگان کلیدی: عراق، زیارتگاه‌های اسـلامی، بیان منازل سـفر، نصوح مَطراقچی، هنر اسلامی، نگارگری

درآمدی بر سنّت تصویرپردازی زیارتگاه‌های عراق در نسخه‌های خطی

سنّت تصویرپردازی اماکن مقدس در اسلام، پیشینه نسبتاً کهنی دارد و به نوعی می‌توان گفت کارکردی معادل عکس در زمان حاضر داشته است. به نظر می‌رسد سنّت تصویرپردازی زیارتگاه‌های عراق، در آغاز با محوریت تصویرپردازی دو آستان مقدس امام علی علیه‌السلام در نجف اشرف و امام حسین علیه‌السلام در کربلا شکل گرفته و پس از تسلط پادشاهان عثمانی بر عراق، دایره گسترده‌ای از زیارتگاه‌ها، به ویژه زیارتگاه‌های بغداد را در بر گرفته است. با این حال به نظر می‌رسد که تصویرپردازی زیارتگاه‌های عراق، تحت تأثیر سنّت تصویرپردازی مساجد مقدس (به طور خاص مسجدالحرام و مسجدالنبی) و دیگر اماکن مقدس حرمین شریفین بوده است.

با توجه به اسناد و مدارک موجود می‌توان گفت که سنّت تصویرپردازی مسجدالحرام و مسجدالنبی نسبت به تصویرپردازی اماکن مقدس عراق پیشینه کهن‌تری دارد؛ چنان‌که لااقل از اواخر سده ششم و اوایل سده هفتم، نمونه‌هایی از این دست تصاویر، از جمله تصویر مسجدالحرام که روی سنگ‌نوشته‌ای در مقبره و زیارتگاهی در موصل وجود داشته، و نیز تعدادی طومارِ گواهینامه حج، حاوی تصاویر مساجد و مشاعر مقدسه مکه و مدینه، که امروزه در موزه هنر ترک و اسلام در استانبول نگهداری می‌شود، به دست ما رسیده است. نمونه‌های دیگری از تصاویر مسجدالحرام و مسجدالنبی و گاه مسجدالاقصی نیز از سده‌های بعدی، در برخی نسخه‌های خطی یا آثار هنری دیگر همچون دیوارنگاره‌ها باقی مانده است.

از کهن‌ترین آثار حاوی تصاویر اماکن مقدس عراق، یک طومارِ گواهینامه حج، متعلق به آسیای میانه، از سال ۸۳۷ قمری است که امروزه در موزه هنر اسلامی در دوحه، پایتخت قطر، نگهداری می‌شود. این طومار، در کنار تصاویر مساجد مقدس (مسجدالحرام، مسجدالنبی، مسجدالاقصی) و نیز حرم حضرت ابراهیم علیه‌السلام در شهر الخلیل فلسطین، دو تصویر از حرم امام علی علیه‌السلام و حرم امام حسین علیه‌السلام را نیز در بر دارد که در نوع خود بسیار ارزشمند و منحصر به فرد است. احتمالاً این طومار یا طومارهای مشابه آن، الگویی بوده برای طومارهایی که در سده‌های بعدی تولید شده‌اند، که از آن جمله می‌توان به طومار متعلق به سیدمحمد چشتی در

موزه آقاخان در تورنتو اشاره کرد.

از برجسته‌ترین و مشهورترین آثار دارای تصاویر اماکن مقدس عراق، کتاب بیان منازل سفر عراقین، اثر نصوح مَطراقچی است که از منظر تاریخ هنر دوره عثمانی، اهمیت بسزایی دارد و به عنوان اثری حاوی نگاره‌هایی از برخی عتبات ائمه علیهم‌السلام و شمار دیگری از زیارتگاه‌های عراق، بیش از سایر آثار مشابه خود شهرت یافته است. احتمالاً تحت تأثیر همین کتاب، آثار مشابه دیگری حاوی تصاویر زیارتگاه‌های عراق در قلمرو عثمانی پدید آمده است که ما از میان آنها، نسخه‌ای از یک دعانامه مصوّر را سراغ داریم. این دعانامه فاقد تاریخ کتابت است؛ اما به نظر می‌رسد به سده یازدهم هجری متعلق باشد و در حال حاضر به شماره Hs. or. 14072 در کتابخانه دولتی برلین نگهداری می‌شود.

نصوح مَطراقچی و کتاب بیان منازل سفر عراقین

سلطان سلیمان قانونی (حکومت: ۹۲۶-۹۷۴ق.) فرزند سلطان سلیم، از مقتدرترین پادشاهان عثمانی است که در فاصله سال‌های ۹۴۰ تا ۹۴۲ قمری، لشکرکشی‌های گسترده‌ای به ایران، عراق و شام داشت. او در این لشکرکشی‌ها به شماری از شهرهای مناطق غربی ایران، همچون خوی، تبریز، زنجان، سلطانیه، همدان و قصرشیرین رسید و در عراق نیز شهرهایی همچون سامرا، بغداد، حلّه، کربلا و نجف را در نوردید. نصوح مطراقچی که در این لشکرکشی سلطان را همراهی می‌کرد، گزارشی از این سفر را همراه با تصاویر شهرها و منزلگاه‌های واقع در مسیر حرکت اردوی سلطان عثمانی در قالب کتابی به نام بیان منازل سفر عراقین سلطان سلیمان خان آماده، و به دربار پادشاه تقدیم کرد.

نصوح بن قَراگوز بوسنوی، یا نَصوح بن عبدالله سَلاحی مَطراقی (م.۹۷۱ق./۱۵۶۴م.)، که بیشتر به «نَصوح مَطراقچی» شهرت دارد، اصالتاً از شهر ویسوکو[1] در بوسنی امروزی بوده است. او در فنون و علوم متعددی همچون تاریخ‌نگاری، فنون نظامی، ریاضیات، خوشنویسی

1. Visoko

و نگارگری دست داشته است. معاصر وی، مصطفی عالی افندی (م. ۱۰۰۸ق.)، در کتاب خود، مناقب هنروران، وی را مقدّم و پیشوای خطاطان ولایت روم برشمرده است که اسلوب ایرانی خط دیوانی را به شکلی تغییر دادند تا خواندن آن آسان گردد؛ همچنین او را ماجد آن طَرز، و استاد ماجد مَطراق‌بازان توصیف کرده است. (عالی افندی، ۱۳۶۹، ص۹۸)

نصوح مطراقچی تألیفاتی در موضوعات مختلف دارد؛ از جمله: جمال الکُتّاب و کمال الحُسّاب (در ریاضیات)، نگاشته در ۹۲۳ قمری، مجمع التواریخ (ترجمه تاریخ طبری)، نگاشته در ۹۲۶ قمری، جامع التواریخ (بخش دیگری از ترجمه تاریخ طبری)، تحفة الغُزاة (در فنون نظامی)، نگاشته در ۹۳۶ قمری، عمدة الحساب (در ریاضیات)، نگاشته در ۹۳۹ قمری، مجموع منازل یا بیان منازل (در تاریخ)، نگاشته در ۹۴۳ قمری، فتح‌نامه قَرابوغدَن[1] (در تاریخ)، نگاشته در ۹۴۵ قمری، سلیمان‌نامه (در تاریخ) که در سه بخش تألیف شده است: بخش اول آن حوادث سال‌های ۹۲۶-۹۴۴ قمری را شامل می‌شود؛ بخش دوم، تاریخ فتح شیکلوش و استرگون و استونی ـ بلگراد است و حوادث سال‌های ۹۴۹-۹۵۰ را شامل می‌شود؛ بخش سوم نیز شامل حوادث سال‌های ۹۵۰-۹۵۸ قمری است. (Atasoy, 2015, pp.18-24)

تنها نسخه خطی شناخته‌شده از بیان منازل سفر عراقین، امروزه به شماره ۵۹۶۴ در کتابخانه دانشگاه استانبول نگهداری می‌شود. این نسخه دارای ۱۰۹ برگ (۲۱۸ صفحه) در قطع ۲۳×۳۱،۵ سانتی‌متر است که ۱۳۲ صفحه آن مصوّر است. بیان منازل از مشهورترین نمونه‌های آثار مصوّر دوره عثمانی، به ویژه در سده دهم هجری به شمار می‌آید و در کنار دیگر آثار این دوره که حاوی تصاویر شهرها و مناظر است ـ همچون کتاب بحریه، اثر پیری رییس (م. ۹۶۰ق.)، دریانورد برجسته عثمانی که در همین دوره زمانی می‌زیسته ـ جایگاه ویژه‌ای در تاریخ هنرِ تصویرپردازی و نگارگری عثمانی دارد.

کتاب بیان منازل سفر عراقین، برای نخستین بار به کوشش حسین یوردایدین[2] در سال

1. Karabuğdan

2. Hüseyin G. Yurdaydın

۱۹۷۶ میلادی از سوی ســازمان تاریخ ترک در آنکارا به صورت چاپ عکسی (فاکسیمیله) منتشر شده و در ســال ۲۰۱۴ میلادی، برای بار دوم، تجدید چاپ شده است. چاپ عکسی جدیدی از آن نیز با کیفیتی مناسب‌تر نسبت به چاپ سازمان تاریخ ترک، به ضمیمه پژوهش مفصلی به قلم نورهان آتاســوی[1] به زبان انگلیسی، حاوی شرح و توضیح مفصل نگاره‌های کتاب، در دو جلد (یک جلد حاوی متن پژوهش، و جلد دیگر حاوی چاپ عکســی نسخه خطی کتاب)، از سوی مؤسسه MASAدر سال ۲۰۱۵ میلادی در استانبول منتشر شده است.

همچنین ترجمه عربی *بیان منازل*، به قلم صبحی ناظم توفیق و به کوشش عماد عبدالسلام رؤوف، با عنوان *رحلة مطراقی زاده* از سوی المجمع الثقافی در سال ۲۰۰۳ میلادی در ابوظبی منتشر شده اســت. رؤوف همچنین در اثر دیگری با عنوان *العراق کما رسمه المطراقی زاده*، که از ســوی «مرکز کربلاء للدراسات والبحوث» در سال ۲۰۱۵ میلادی منتشر شده، به شرح و توضیح مفصل نگاره‌های مربوط به عراق و زیارتگاه‌های آن در این کتاب پرداخته اســت. در زبان فارسی نیز نگاره‌های مربوط به ایران، در قالب کتاب مستقلی به عنوان *بیان منازل*، با مقدمه رحیم رئیس‌نیا، از ســوی سازمان میراث فرهنگی در سال ۱۳۷۹ در تهران منتشر شده است.

نگاره‌های زیارتگاه‌های عراق در کتاب بیان منازل

نگاره‌های کتاب *بیان منازل*، تصاویری از شــهرها، دشت‌ها و کوه‌های کشورهای ترکیه، سوریه، عراق و ایران کنونی را در بر دارد. نگاره‌های حاوی تصاویر مربوط به عراق، از برگ ۴۲پ نســخه آغاز می‌شــود که در کنار تصویر قلعه ایکی امام و قصر شیرین در بالا و میان صفحه، تصویر قصبه «خانکیه» (شــهر خانقین امروزی) در خاک عراق ترسیم شده است، و تا برگ ۷۴پ و ۷۵ر که حاوی تصویر شــهر «آلتون کوپری» (امروزه واقع در میان کرکوک و اربیل) و دشت مجاور آن است، پایان می‌یابد.

1. Nurhan Atasoy

مهم‌ترین مناطق تصویرپردازی شده در این کتاب عبارت‌اند از: شهر بغداد (برگ ۴۷پ ـ۴۸ر)، قریه و قلعه مسیب (برگ ۶۲ر)، آستان امام حسین علیه‌السلام و شهر کربلا (برگ ۶۲پ ـ۶۳ر)، برّیه نجف و بحر نجف (برگ ۶۳پ و ۶۴ر)، آستان امام علی علیه‌السلام و شهر نجف (برگ ۶۴پ ـ ۶۵ر)، شهر کوفه و برّیه کوفه (برگ ۶۵پ ـ ۶۶ر)، محروسه حلّه (برگ ۶۷پ ـ ۶۸ر)، خان بیرنص و قلعه برانی (برگ ۶۸پ ـ ۶۹ر) و برخی از دیگر قصبه‌ها، قلعه‌ها و روستاهای واقع در مناطق شمالی بغداد همچون قصبه توق (احتمالاً داقوق) و کرکوک (برگ‌های ۷۲ر ـ ۷۵ر).

برخلاف نگاره‌های مربوط به آناتولی، شام و ایران در کتاب بیان منازل که تقریباً به طور کامل، تصاویر شهرها و مناظر طبیعی را شامل می‌شود، بخش قابل توجهی از نگاره‌های مربوط به عراق، در کنار تصاویر شهرها و مناظر، به تصاویر شماری از زیارتگاه‌های این سرزمین اختصاص یافته است. زیارتگاه‌های تصویرپردازی شده در بیان منازل، تقریباً به زیارتگاه‌های واقع در شهرهای بغداد، حلّه، کربلا، نجف و کوفه منحصر است و به نظر می‌رسد عمدتاً زیارتگاه‌هایی را شامل می‌شود که در زمان پدید آمدن کتاب (سده دهم هجری)، شهرت قابل توجهی داشته‌اند.

بیشتر زیارتگاه‌ها، در ۲۵ صفحه پیاپی نسخه بیان منازل (برگ‌های ۴۹ر تا ۶۱ر) ترسیم شده‌اند. بیشتر این صفحات، با نوارهایی که حاوی شرح زیارتگاه‌هاست، به سه ردیف و گاه به دو ردیف تقسیم شده است که در هر نوار، تصویر یک یا دو یا حتی سه زیارتگاه ترسیم شده است. با این حال، تصاویر برخی زیارتگاه‌های شاخص، از جمله دو آستان مقدس علوی و حسینی و نیز دو مزار عبدالقادر گیلانی و شیخ مکارم، افزون بر این قسمت، در لابه‌لای تصاویر شهرها و مناظر نیز ترسیم شده است.

زیارتگاه‌های عراق در کتاب بیان منازل به اشکال متنوعی ترسیم شده‌اند. شمار قابل توجهی از زیارتگاه‌ها به شکل بناها یا برج –مقبره‌هایی با بدنه‌های مربّع، مدوّر و هشت‌ضلعی، و با گنبدهای کروی، شلجمی، مخروطی و گاه حتی اورچین یا مضرّس نمایش داده شده‌اند.

برخی از زیارتگاه‌ها نیز به صورت بناهایی با دو یا سه گنبد، یا ترکیبی از دو یا چند بنای متصل به یکدیگر با شکل بدنه و گنبد متمایز، و گاه به شکل مجتمع‌های معماری باشکوهی دارای حصار بیرونی و چندین دروازه و گنبد و مناره، نمایش داده شده‌اند.

در ارتباط با تصویرپردازی زیارتگاه‌های عراق در کتاب بیان منازل سفر، نکته قابل ملاحظه این است که برخی اماکن مقدس و زیارتگاه‌هایی همچون مسجد کوفه و دو آستان امام علی علیه‌السلام و امام حسین علیه‌السلام که قبور و مقام‌های چندین تن از شخصیت‌های مقدس را در بر دارد، به تفکیک شماری از شخصیت‌های دارای قبر یا مقام در این اماکن، به صورت زیارتگاه‌های مستقلی تصویرپردازی شده است؛ از باب مثال، قبور امام علی و حضرت آدم و نوح علیهم‌السلام که در کنار یکدیگر در آستان مقدس علوی قرار دارد، به صورت ساختمان‌هایی مستقل نمایش داده شده است.

ظاهراً علت این شکل از تصویرپردازی زیارتگاه‌ها را باید چنین تفسیر کرد که نصوح مطراقچی، احتمالاً بر اساس فهرستی که از زیارتگاه‌ها در اختیار داشته و شاید خود یا شخص دیگری، این فهرست را در طول این سفر تهیه کرده، پس از بازگشت از سفر نظامی سلطان سلیمان، بر اساس تصوّر ذهنی خود این زیارتگاه‌ها را ترسیم کرده است و در تصویرپردازی قبور یا مقام‌هایی را که در یک مکان مقدس قرار داشته‌اند، صرفاً بر اساس تفکیک عناوین این قبور و مقام‌ها در فهرست خود و بدون توجه به وقوعشان در یک مکان، آنها را به شکل زیارتگاه‌های مستقلی نمایش داده است. ازاین‌رو باید به این مسئله توجه داشت که نگاره‌های کتاب بیان منازل سفر را نمی‌توان به چشم داده‌هایی قطعی نگریست و هم‌ردیف متون و اسناد تاریخی، برای آنان ارزش قائل شد. بلکه این نگاره‌ها با توجه به اینکه در دلِ یکی از مهم‌ترین کتاب‌های مصوّر و سلطنتی دوره عثمانی قرار گرفته‌اند و در عین حال از نخستین تلاش‌ها برای تصویرپردازی زیارتگاه‌های عراق، از جمله عتبات ائمه علیهم‌السلام به شمار می‌آیند، بیشتر از منظر هنر اسلامی، به ویژه نگارگری دوره عثمانی ارزش پیدا کرده‌اند.

زیارتگاه‌های تصویرپردازی شده در بیان منازل

در برگ‌های ۴۹ر تا ۶۱ر از نسـخه خطی بیان منازل کـه به تصاویر زیارتگاه‌های عراق اختصاص دارد، در مجموع تعداد هفتاد زیارتگاه در قالب ۶۲ نگاره نمایش داده شـده است. به نظر می‌رسد در معرفی و نامگذاری برخی از زیارتگاه‌ها دقّت کافی وجود نداشته و ماهیت و موقعیت شماری از آنها نیز امروزه بر ما پوشیده است. به هر حال در ادامه به ارائه فهرست زیارتگاه‌های تصویرپردازی شده در نسخه بیان منازل و شرح اجمالی ماهیت و موقعیت این زیارتگاه‌ها پرداخته‌ایم.

برگ ۴۹ر

۱. مزار شـیخ عبدالقادر گیلانی: محیی‌الدین عبدالقادر بن موسی گیلانی (م.۵۶۱ق.)، از مشایخ مشهور تصوّف اسـت و طریقت منسوب به وی، «قادریه»، از رایج‌ترین طریقت‌های صوفیان به شـمار می‌آید. زیارتگاه وی که در محله «باب الشیخ» در سمت شرقی بغداد قرار دارد، از دیرباز از مهم‌ترین و بزرگ‌ترین زیارتگاه‌های بغداد بوده است.

برگ ۴۹پ

۲. مزار امام محمد غزالی: ابوحامد محمد غزالی (م.۵۰۵ق.) از مشـاهیر متکلّمان مسلمان اسـت که در زادگاه خود طوس از دنیا رفته اسـت. با این حال مزاری نیز منسوب به وی در بغداد وجود داشته است. برخی از پژوهشـگران عراقی احتمال داده‌اند که این مزار در اصل «رباط ابن غزال» در محله «قطیعه» در منطقه «باب الازج» بغداد بوده که بعدها با ویران شـدن رباط و تصحیف نام «ابن غزال» به «غزالی»، به مزاری منسوب به امام محمد غزالی تبدیل شده است. (رؤوف، ۱۴۳۶ق/۲۰۱۵م، ص۱۲۹)

۳. مزار شـیخ شهاب‌الدین سـهروردی: شـهاب‌الدین ابوحفص عمر بن محمد بکری سـهروردی (م.۶۳۲ق.)، از مشایخ برجسته تصوف در اواخر دوره عباسی و مؤسس طریقت «سهروردیه»، از طریقت‌های صوفیانه رایج به شمار می‌آید. ساختمان تاریخی مقبره وی تاکنون

در قبرستان وردیه در سمت شرقی بغداد باقی مانده و دارای گنبد مضرّس (اورچین) است.

۴. مزار شـــیخ ابوالنجیب ســـهروردی: ضیاءالدین ابوالنجیب عبدالقاهر بن عبدالله بکری ســـهروردی (م.۵۶۳ق.)، عمو و استاد شـــهاب‌الدین سهروردی، از مشایخ مشهور تصوف در سده ششم است که قبر وی تاکنون در یکی از حجره‌های مدرسه نجیبیه، که امروزه به مؤسسه بیت‌الحکمه تبدیل شده، باقی مانده است. (الراوی، ۱۴۲۷ق/۲۰۰۶م، ص۳۶۴)

برگ ۵۰ر

۵. مزار شـــیخ سراج‌الدین: این زیارتگاه در منطقه صدریه بغداد قرار دارد و بخشی از این منطقه با انتســـاب به این مزار، به نام محله سراج‌الدین شناخته می‌شود. این زیارتگاه به باور شـــماری از پژوهشگران، مدفن ســـراج‌الدین محمد بن عبدالله واسطی رفاعی (م.۸۸۵ق.)، از مشـــایخ طریقت رفاعیه در سده نهم هجری اســـت که دارای تألیفاتی نیز بوده است. (همو، ص۱۹۲؛ رؤوف، ۱۴۳۶ق/۲۰۱۵م، ص۱۳۴؛ السامرائی، بی‌تا، ص۱۴)

۶. مزار شیخ محمد نعمانی: این زیارتگاه امروزه به نام مسجد نعمانی، در شارع الکیلانی، منشعب از شارع الرشـــید، در سمت شرقی بغداد قرار دارد. به گفته عماد عبدالسلام رؤوف، کتاب بیان منازل نخســـتین منبعی اســـت که در آن از این زیارتگاه یاد شده است. با این حال درباره شخصیت مدفون در آن، اطلاعی در دست نیست. (رؤوف، ۱۴۳۶ق/۲۰۱۵م، ص۱۳۵)

۷. مزار شیخ محمد فتاوی: درباره این زیارتگاه و شخصیت مدفون در آن، در منابع تاریخی اطلاعی در دست نیست.

برگ ۵۰پ

۸. مزار شـــیخ ابوالورد زُهّادی: درباره این زیارتگاه و شـــخصیت مدفون در آن، در منابع تاریخی اطلاعی در دست نیست.

۹. مزار شـــیخ برهان‌الدین: عماد عبدالســـلام رؤوف این مزار را منطبق بر قبری دانســـته اســـت که نظمی‌زاده به وجود آن نزدیک مدرســـه مستنصریه بغداد اشـــاره کرده و محل آن،

حجره‌ای متصل به مسجد قبلانیه بوده که امروزه قبری در آن به چشم نمی‌خورد. (همان، ۱۴۳۶ق/۲۰۱۵م، ص۱۴۰) طبق احتمال دیگر، شاید این مزار بر مسجد برهان‌الدین، از مساجد قدیمی بغداد منطبق باشد که به فقیه شافعی، احمد بن علی الوکیل معروف به ابن برهان (م.۵۲۰ق.) منسوب بوده است. (عباده، ۲۰۰۴م، ص۳۱۹و۳۲۰)

۱۰. مزار شیخ فضلون عابد: درباره این زیارتگاه و شخصیت مدفون در آن نیز اطلاعی در دست نیست.

برگ ۵۱ر

۱۱. مزار شیخ ابراهیم: درباره این مزار اطلاعی در دست نیست.

۱۲. زیارتگاه‌های شیخ سَکران و قلیچ ارسلان و جومرد قصّاب: مقصود از شیخ سَکران، محیی‌الدین محمد بن سَکران (م.۶۶۷ق.) از زاهدان و صوفیان سده هفتم است که در رباط خود در روستای «مبارکه» از توابع «خالص» در سمت شرقی بغداد به خاک سپرده شد (ر.ک: کتاب الحوادث، ۲۰۱۵م، ص۳۹۷؛ السامرائی، بی‌تا، ص۳۷و۳۸) و این زیارتگاه تا امروز در قبرستان جدید رصافه در منطقه راشدیه بغداد باقی مانده است. (بحرالعلوم و خامه‌یار، ۱۳۹۴، ج۱، ص۴۶۴)

مقصود از مزار قلیچ ارسلان، چنان‌که عماد عبدالسلام رؤوف نیز اشاره کرده (رؤوف، ۱۴۳۶ق/۲۰۱۵م، ص۱۴۵)، مقبره سلجوقه خاتون (م.۵۸۴ق.) دختر قلیچ ارسلان سلجوقی و همسر خلیفه عباسی، الناصر لدین الله (خلافت: ۵۷۵-۶۲۲ق.) است که نزدیک مزار منسوب به عون و معین، فرزندان امام علی علیه‌السلام، در سمت غربی بغداد قرار داشته و گویا در دوره‌های متأخر به پدرش قلیچ ارسلان منسوب شده است. (ر.ک: جواد و سوسه، ۱۴۳۲ق/۲۰۱۱م، ص۱۶۵و۱۶۶)

مقصود از «جومرد قصّاب» نیز شخصیت افسانه‌ای معروف به «جوانمرد قصّاب» است که در باورهای اهل فتوّت و جوانمردان، یکی از هفده تن کمربسته‌های امام علی علیه‌السلام بوده و در بغداد، زیارتگاهی برای وی، نزدیک یکی از دروازه‌های بغداد وجود داشته است. (نظمی‌زاده،

۲۰۱۲م، ص۳۷۱؛ همچنین ر.ک: عباده، ۲۰۰۴م، ص۱۰۹)

۱۳. زیارتگاه‌های ابوامامه لبانی و شـــیخ رمزی عفّانی: درباره این دو مزار و صاحبان آنها، اطلاعی به دست نیامد.

برگ ۵۱پ

۱۴. مـــزار قنبرعلی: این زیارتگاه تا امروز در محله‌ای به همین نام در منطقه رصافه بغداد باقی مانده و به قنبر، غلام امیر مؤمنان علی علیه‌السلام منسوب است که به دستور حجّاج بن یوسف ثقفی به شهادت رسید. مزار قنبرعلی لااقل از نیمه دوم سده نهم هجری شناخته شده بوده؛ با این حال از نظر تاریخی انتساب آن به قنبر، غلام امام علی علیه‌السلام، پذیرفتنی نیست. (برای آگاهی بیشتر، ر.ک: خامه‌یار، ۱۳۹۳، ص۸۱-۸۶)

۱۵. مزار ام‌کلثوم، دختر امام علی علیه‌السلام: به غیر از بیان منازل، در سایر منابع تاریخی اشاره‌ای به این مزار پیدا نشـــد و از نظر تاریخی نیز انتســـاب مزاری به دختران امام علی علیه‌السلام در بغداد پذیرفتنی نیست.

۱۶. مزار هدیه دختر امام حســـین علیه‌السلام: گویا همان مزاری است که عبدالحمید عباده به نام «ســـتّ هدیه» از آن یاد کرده؛ گرچه آن را قبر یکی از کنیزهای خلفای عباســـی دانسته است. (عباده، ۲۰۰۴م، ص۲۱۳)

برگ ۵۲ر

۱۷. مزار مادر امام موســـی کاظم علیه‌السلام: در منابع تاریخی، اشـــاره‌ای به چنین زیارتگاهی به چشم نمی‌خورد. اما عماد عبدالسلام رؤوف اشاره کرده است که این مزار در گذشته در محله «کولات» قرار داشت و محل آن بعداً در محدوده میدان «النهضه» بغداد قرار گرفت. (رؤوف، ۱۴۳۶ق/۲۰۱۵م، ص۱۵۳)

۱۸. مـــزار ســـیدابراهیم: به باور نگارنده، شـــاید مقصـــود از آن، زیارتگاه معروف به ســـیدابراهیم یا شـــاه‌ابراهیم باشد که گویا در گذشته، از ســـوی زائران شیعه و ایرانی، به

عنوان مزار ابراهیم بن عبدالله محض زیارت می‌شده و بعداً نیز به ابراهیم بن امام کاظم علیه‌السلام منسوب گشته است. (عباده، ۲۰۰۴م، ص۱۰۷و۱۰۸) اگرچه مزار دیگری نیز به نام ابراهیم یمانی (از نوادگان امام هفتم) در خیابان شـیخ عمر بغداد وجود دارد. (ر.ک: بحرالعلوم و خامه‌یار، ۱۳۹۴، ج۱، ص۳۸۱)

۱۹. مزار شـیخ ظهیرالدین: در منابع تاریخی به این زیارتگاه و شـخصیت مدفون در آن اشاره‌ای نشده است.

برگ ۵۲پ

۲۰. مزار یوشـع بن نون: این زیارتگاه در قبرستان «شونیزیه» در سمت غربی بغداد قرار دارد و در گذشته مورد توجه یهودیان عراق بوده است. (الآلوسی، ۱۴۳۱ق/۲۰۱۰م، ص۱۳۲؛ عباده، ۲۰۰۴م، ص۴۶۸)

۲۱. زیارتگاه امام موسی کاظم علیه‌السلام: همان‌طور که می‌دانیم مدفن شریف امام هفتم شیعیان در کاظمین، در شمال بغداد قرار دارد.

برگ ۵۳ر

۲۲. زیارتگاه امام محمد جواد علیه‌السلام: چنانکه می‌دانیم، مدفن شریف آن حضرت در کنار جد بزرگوارشان در آستان مقدس کاظمین قرار دارد؛ اما در کتاب بیان منازل، تصویر مزار این دو امام، به تفکیک از یکدیگر ترسیم شده است.

۲۳. زیارتگاه امام علی هادی علیه‌السلام: مدفن شـریف امام دهم شـیعیان، در آسـتان مقدس عسکریین در سامرا قرار دارد.

۲۴. زیارتگاه امام حسـن عسـکری علیه‌السلام: مدفن شـریف امام یازدهم شیعیان در کنار پدر بزرگوارشان در سامرا قرار دارد؛ اما در کتاب بیان منازل، تصویر مزار این دو امام، به تفکیک از یکدیگر ترسیم شده است.

برگ ۵۳پ

۲۵. مزار امام ابوحنیفه: ابوحنیفه نعمان بن ثابت کوفی (م.۱۵۰ق.)، پایه‌گذار مذهب حنفی، از مذاهب چهارگانه اهل سنت است که قبر وی در سمت شرقی بغداد، همواره از مهم‌ترین زیارتگاه‌های اهل سنت در این شهر به شمار می‌آمده است.

۲۶. مزار امام احمد بن حنبل: ابوعبدالله احمد بن محمد بن حنبل (م.۲۴۱ق.)، مؤسس مذهب حنبلی، از مذاهب چهارگانه اهل سنت است که در قبرستان «باب حرب» در سمت غربی بغداد به خاک سپرده شده و به علت سیلاب‌ها و طغیان‌های سهمگین رود دجله در طول تاریخ، به مرور از بین رفته است. اما بعدها مزار دیگری منسوب به وی در سمت شرقی بغداد به وجود آمده که امروزه در مسجد عارف آغا، نزدیک مسجد حسن پاشا در محله حیدرخانه قرار دارد. (برای آگاهی بیشتر، ر.ک: بحرالعلوم و خامه‌یار، ۱۳۹۴، ج۱، ص۴۰۸-۴۱۲)

برگ ۵۴ر

۲۷. مزار امام ابویوسف سعدالدین: ظاهراً مقصود از آن، زیارتگاه ابویوسف یعقوب بن ابراهیم انصاری (م.۱۸۲ق.)، شاگرد ابوحنیفه و قاضی بغداد در دوره عباسی است که قبر وی امروزه در مسجدی متصل به ضلع شرقی آستان کاظمین قرار دارد.

۲۸. مزار لقمان حکیم: در شهر بغداد مزاری برای لقمان شناخته شده نیست. اما در منطقه راشدیه در استان دیالی، در شمال شرقی بغداد، زیارتگاهی منسوب به لقمان وجود دارد که ممکن است بر همین زیارتگاه تصویرپردازی شده در کتاب بیان منازل منطبق باشد.

۲۹. مزار سیدنجم‌الدین: درباره این زیارتگاه و شخصیت مدفون در آن، در منابع تاریخی اطلاعی در دست نیست.

برگ ۵۴پ

۳۰. مزار شیخ ابوالمکارم: مقصود از آن، زیارتگاه شیخ مکارم نهر ملکی یا نهر خالصی (م.۵۹۲ق.)، از صوفیان سده ششم هجری است که زیارتگاه وی امروزه در منطقه راشدیه از

توابع خالص در شرق بغداد قرار دارد.

۳۱. مزار شیخ ابراهیم الافضل و مزار امام حسن الاکمل: چنان‌که عماد عبدالسلام رؤوف اشاره کرده، ظاهراً مقصود از مزار نخست، زیارتگاه ابراهیم الفضل، واقع در محله حیدرخانه در سمت شرقی بغداد است. اما درباره ماهیت مزار دوم، اطلاعی در دست نیست. (رؤوف، ۱۴۳۶ق/۲۰۱۵م، ص۱۷۳)

۳۲. زیارتگاه‌های شیخ عمر کیمانی و شیخ سَری سقطی و معروف کرخی: درباره ماهیت شیخ عمر کیمانی اطلاعی حاصل نشد. اما زیارتگاه سَری سقطی (م.۲۵۳ق.) و معروف کرخی (م.۲۰۰ یا ۲۰۱ق.)، که هر دو از صوفیان مشهور و برجسته سده‌های نخست اسلامی بوده‌اند، به ترتیب در دو قبرستان «شونیزیه» و «شیخ معروف» در سمت غربی بغداد قرار دارد و قبورشان، از دیرباز شناخته‌شده بوده است.

برگ ۵۵ر

۳۳. زیارتگاه‌های حسن بلخی و جنید بغدادی و داوود طائی: درباره ماهیت حسن بلخی اطلاعی حاصل نشد. اما می‌دانیم قبر جنید بغدادی (م.۲۹۷ق.) در کنار قبر شیخ و استاد خود سری سقطی در قبرستان شونیزیه قرار دارد و از دیرباز، از زیارتگاه‌های مهم صوفیان در بغداد بوده است. داوود طائی (م.۱۶۵ق.) نیز از زاهدان و صوفیان مشهور سده دوم هجری و استاد معروف کرخی بوده که در گذشته مزاری منسوب به وی در سمت غربی بغداد وجود داشته (نظمی‌زاده، ۲۰۱۲م، ص۲۷۵)، که گویا در دوره اخیر از بین رفته است.

۳۴. زیارتگاه‌های شیخ قمرالدین و شیخ عون و معین: قمرالدین نام مزار کوچکی در بغداد در محله‌ای به همین نام بود که در کتیبه روی آن، به عنوان قمرالدین بن زین‌العابدین علیه‌السلام معرفی شده بود. (عباده، ۲۰۰۴م، ص۱۱۸) اما عماد عبدالسلام رؤوف، شخصیت مدفون در این مزار را امیر قمرالدین منکوبرس بن عبدالله ناصری (م.۶۳۹ق.)، از امرای بغداد در اواخر دوره عباسی تعیین کرده است. (رؤوف، ۱۴۳۶ق/۲۰۱۵م، ص۱۷۹) زیارتگاه عون و معین نیز منسوب به دو تن از فرزندان امام علی علیه‌السلام و از زیارتگاه‌های قدیمی بغداد، در سمت

غربی آن بوده که منابع کهنی همچون ســفرنامه ابن جبیر و تاریخ ابن ســاعی به آن اشــاره کرده‌اند. (ابن جبیر، بی‌تا، ص۲۰۲؛ ابن ساعی، ۱۴۳۱ق/۲۰۱۰م، ص۲۵۵) به عقیده شماری از پژوهشگران عراقی، محل زیارتگاه کنونی خضر الیاس در ساحل رود دجله، بر زیارتگاه از بین رفته عون و معین منطبق است. (ر.ک: جواد و سوسه، ۱۴۳۲ق/۲۰۱۲م، ص۱۸۵؛ بحرالعلوم و خامه‌یار، ۱۳۹۴، ج۱، ص۳۴۹و۳۵۰)

۳۵. زیارتگاه‌های شیخ ابوبخش نوری و شیخ شبلی منصوری: عماد عبدالسلام رؤوف به ماهیت مزار ابوبخش نوری پی نبرده و احتمال داده اســت که مزاری منســوب به سیدمحمد نوربخش بوده باشــد. (رؤوف، ۱۴۳۶ق/۲۰۱۵م، ص۱۸۱) اما به باور نگارنده، «ابوبخش» در اینجا ظاهراً تصحیف «ابوالحســین» است و در این صورت، مقصود از وی، ابوالحسین نوری (م.۲۹۵ق.)، از مشاهیر تصوف در سده سوم هجری است که مزار وی تا دوره متأخر در سمت شــرقی بغداد پابرجا بوده است. (نظمی‌زاده، ۲۰۱۲م، ص۲۶۰) مقصود از شبلی منصوری نیز ظاهراً ابوبکر شبلی بغدادی (م.۳۳۴ق.)، از صوفیان مشهور سده سوم و چهارم است که مزار وی تا به امروز در مسجدی در محله اعظمیه در سمت شرقی بغداد باقی مانده است.

برگ ۵۵پ

۳۶. مزار بهلول دیوانه: این زیارتگاه به بهلول بن عمرو صیرفی، از مشاهیر عُقلاء المجانین (فرزانگان دیوانه‌نما) منســوب است و امروزه در قبرستان عُطیفیه (که در گذشته شونیزیه نام داشته) قرار دارد.

۳۷. مزار چرکین ابدال: در منابع دوره‌های بعدی، از این مزار به عنوان شیخ محمد جرکین (چرکین) یاد شده و محل آن نزدیک زیارتگاه معروف کرخی بوده است. (نظمی‌زاده، ۲۰۱۲م، ص۳۷۴-۳۷۶؛ عباده، ۲۰۰۴م، ص۴۶۲)

۳۸. مزار «خلاجّ منصور» [کذا]: واضح است که مقصود از این شخص، حسین بن منصور حَلّاج (مقتول در ۳۰۹ق.)، صوفی مشــهور است که به جرم شطحیات خود، در بغداد به دار آویخته شــد. در سمت غربی بغداد، نزدیک قبرستان معروف کرخی، مزاری برای وی وجود

دارد که پژوهشگران عراقی در انتساب آن به حلاج تردید کرده‌اند و عماد عبدالسلام رؤوف، این مزار را مدفن شخص دیگری به نام محمد بن احمد قَطّان، معروف به ابن حلاج (م.۵۲۸ق.) دانسته است. (ر.ک: عباده، ۲۰۰۴م، ص۴۵۷و ۴۵۸؛ رؤوف، ۱۴۳۶ق/۲۰۱۵م، ص۱۸۵)

برگ ۵۶ر

۳۹. مزار شیخ سعید سُرخامی: درباره ماهیت این مزار و شخصیت مدفون در آن اطلاعی به دست نیامد.

۴۰. مزار سلمان فارسی: سلمان از صحابه بزرگ رسول خداﷺ است که در سال ۳۵قمری در مدائن، در جنوب بغداد از دنیا رفت و همان‌جا به خاک سپرده شد و زیارتگاه وی نیز از دیرباز شناخته شده بوده و منطقهٔ محل وقوع آن نیز در دوره‌های اخیر به نام «سلمان پاک» شهرت یافته است. متصل به زیارتگاه سلمان، چند زیارتگاه دیگر نیز قرار دارد؛ از جمله مزار حذیفة بن یمان و عبدالله انصاری.

۴۱. مزار حدیقه یمانی [کذا]: بی‌تردید این نام، تصحیف نام «حذیفه یمانی» و در واقع حذیفة بن یمان (م.۳۶ق.) است که در گذشته، قبر وی دارای زیارتگاه مستقلی در کنار رود دجله بوده است. اما با توجه به سیلاب‌های فراوان رود دجله، در سال ۱۳۵۰ قمری/۱۹۳۱ میلادی، پیکر وی را از آنجا به زیارتگاه سلمان فارسی منتقل کردند و گنبدی روی آن ساختند. (الحسینی الجلالی، ۱۴۱۵ق/۱۹۹۵م، ص۱۳۴)

برگ ۵۶پ

۴۲. مقام حضرت مهدی عجل‌الله‌تعالی‌فرجه‌الشریف در حلّه: مقام حضرت مهدی عجل‌الله‌تعالی‌فرجه‌الشریف از زیارتگاه‌های قدیمی و مشهور حلّه است که با توجه به مدارک تاریخی، لااقل از نیمه اول سده هفتم پابرجا بوده (ر.ک: الحلّی، ۱۴۲۶ق، ص۲۹ و ۴۹) و ابن بطوطه در سفرنامه خود، به مراسم انتظارِ خروج امام زمان عجل‌الله‌تعالی‌فرجه‌الشریف در حله که در سده هشتم، شیعیان به طور روزانه در این مقام برگزار می‌کردند، اشاره کرده است. (ابن بطوطه، ۱۴۱۲ق، ص۲۲۰و ۲۲۱)

۴۳. مزار شـــیخ ابوالفضائل: چنان‌که عماد عبدالســـلام رؤوف نیز اشـــاره کرده (رؤوف، ۱۴۳۶ق/۲۰۱۵م، ص۱۹۳)، مقصـــود از آن، زیارتـــگاه ابوالفضائـــل جمال‌الدیـــن احمد بن موسی بن جعفر معروف به ابن طاووس (م.۶۷۳ق.)، از رجال خاندان علمی آل طاووس است که مزار منسوب به وی تا به امروز در شهر حلّه باقی مانده است.

۴۴. مزار سلطان جمجمه: عماد عبدالسلام رؤوف ماهیت این زیارتگاه را نشناخته (همان، ۱۴۳۶ق/۲۰۱۵م، ص۱۹۴)، اما بی‌تردید مقصود از آن، «مشهد جمجمه» است که در باورهای کهن شیعه، در محل وقوع معجزه سخن گفتن امام علی علیه‌السلام با جمجمه ساخته شده است. این زیارتگاه در شمال حلّه قرار داشته و امروزه ساختمان آن از بین رفته است. (برای آگاهی بیشتر درباره این زیارتگاه ر.ک: خامه‌یار، ۱۳۹۴، ص۳۶-۴۱)

برگ ۵۷ر

۴۵. آستان مقدس حضرت امام حسین علیه‌السلام در کربلا.

۴۶. مزار زین‌العابدین علی بن الحســـین علیهماالسلام: اگرچه در نجف اشـــرف مقامی برای امام زین‌العابدین علیه‌السلام وجود دارد، با توجه به ترسیم این مزار در پایین تصویر آستان امام حسین علیه‌السلام در کربلا، قاعدتاً باید منظور، مقامی منســـوب به امام چهارم علیه‌السلام در کربلا باشد؛ اما با توجه به اینکه در منابع، مقام مســـتقلی برای آن امام علیه‌السلام شناخته شده نبوده، شاید مقصود از این مزار، خیمه‌گاه حسینی باشد که در آن مقام امام چهارم علیه‌السلام وجود دارد.

برگ ۵۷پ

۴۷. مقـــام امام جعفر صادق علیه‌السلام: به نظر می‌رســـد که مقصود از ایـــن زیارتگاه، مقام امام صادق علیه‌السلام در میان باغ‌های واقع در شمال شهر کربلا باشد که گفته شده در سده دهم هجری، به دســـت جهان دده، متخلص به کلامی، از صوفیان بکتاشـــی، ساخته شده است. (آل طعمه، ۱۹۸۸م، ص۱۶۴)

۴۸. آستان حضرت عباس در کربلا.

۴۹. مزار قاسم بن امام حسن علیه‌السلام: مدفن حضرت قاسم بن امام حسن علیه‌السلام باید در حرم حسینی باشد و البته نقطه دقیق محل دفن ایشان مشخص نیست. با این حال در کتاب بیان منازل، مزار قاسم بن حسن علیه‌السلام به صورت ساختمان مستقلی تصویرپردازی شده است.

برگ ۵۸ر

۵۰. مزار علی‌اکبر و علی‌اصغر: همانند مزار قاسم بن حسن علیه‌السلام، قبور حضرت علی‌اکبر و علی‌اصغر نیز در کتاب بیان منازل به صورت ساختمانی مستقل با دو گنبد متصل به یکدیگر به تصویر کشیده شده است. درحالی‌که بنا بر مشهور، قبر حضرت علی‌اکبر کنار قبر امام حسین علیه‌السلام در پایین پای ایشان قرار دارد.

۵۱. مزار حرّ شهید: حرّ بن یزید ریاحی، از شهدای لشکر امام حسین علیه‌السلام در واقعه عاشوراست که مزار وی در بیرون شهر کربلا قرار دارد و لااقل از آغاز دوره صفویه شناخته‌شده بوده است.

برگ ۵۸پ

۵۲. آستان مقدس امیر مؤمنان علی علیه‌السلام در نجف اشرف.

۵۳. مقام حضرت آدم علیه‌السلام: بر اساس اخبار دینی نقل‌شده از برخی ائمه علیهم‌السلام در منابع حدیثی شیعه، قبر آدم و نوح علیهماالسلام در کنار مدفن مطهر امام علی علیه‌السلام قرار دارد؛ یا به تعبیر دقیق‌تر، امیر مؤمنان علیه‌السلام در جایی که مدفن این دو پیامبر قرار داشته، به خاک سپرده شده است. (ر.ک: ابن قولویه، ۱۳۷۵، ص۳۵و۳۶؛ ابن طاووس، ۱۴۳۱ق/۲۰۱۰م، ص۱۴۴-۱۴۸) با این حال، در کتاب بیان منازل، مقام هر یک از دو پیامبر به صورت ساختمانی مستقل ترسیم شده است.

برگ ۵۹ر

۵۴. مقام حضرت نوح علیه‌السلام (در آستان مقدس علوی در نجف اشرف).

برگ ۵۹پ

۵۵. مقام حضرت ابراهیم علیه‌السلام: چنان‌که عماد عبدالسلام رؤوف نیز اشاره کرده، این مقام

و ســه مقام بعدی، مقام‌های این پیامبران در مســجد کوفه اســت که در آن زمان پابرجا و شناخته‌شــده بوده و کارستن نیبور، جهانگرد آلمانی نیز در سفرنامه خود آنها را ترسیم کرده اســت. (رؤوف، ۱۴۳۶ق/۲۰۱۵م، ص۲۱۷-۲۲۲). در کتاب بیان منازل، هر یک از این چهار مقام به صورت زیارتگاهی مســتقل، و دو مقام حضرت ابراهیم علیه‌السلام و مقام رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله، به صورت بناهایی بسیار بزرگ و مفصل ترسیم شده است.

۵۶. مقام حضرت موسی علیه‌السلام.

برگ ۶۰ر

۵۷. مقام حضرت عیسی علیه‌السلام.

۵۸. مقام حضرت محمد صلی‌الله‌علیه‌وآله.

برگ ۶۰پ

۵۹. مقام حضرت یونس علیه‌السلام: در میان نخلستان‌های واقع در شرق مسجد کوفه و کنار رود فرات، زیارتگاهی برای یونس پیامبر علیه‌السلام وجود دارد که از پیشینه تاریخی کهنی برخوردار است و لااقل از سده ششم هجری شناخته‌شده بوده است. (ر.ک: هروی، ۱۹۵۳م، ص۷۸)

۶۰. مزار عبدالله بن ابی‌وفا: ظاهراً زیارتگاهی منســوب به عبدالله بن ابی‌اوفی، از صحابه رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله بوده که تنها در کتاب بیان منازل به آن اشاره شده است.

۶۱. مزار زینب بنت شــیخ عطاءالله: درباره این مزار نیز در سایر منابع تاریخی اطلاعی به دست نیامد.

برگ ۶۱ر

۶۲. مزار حضرت ذوالکفل علیه‌السلام: زیارتگاه کهن و مشــهوری است که تاکنون در منطقه «الکفل»، در ساحل شرقی رود فرات در استان بابِل، و در فاصله حدود ده کیلومتری شمال کوفه قرار دارد.

نصوح مطراقچی دو آســتانه علوی و حسینی را یک بار در قالب نگاره‌های تمام صفحه، مقابل صفحه روبه‌روی آنها که حاوی تصویر دو شــهر نجف و کربلاســت، و بار دیگر به تفکیک شخصیت‌های مدفون در آنها، در لابه‌لای صفحات حاوی تصاویر زیارتگاه‌های عراق به تصویر کشــیده اســت؛ بدین ترتیب که قبور هر یک از امام علــی علیه‌السلام، حضرت آدم علیه‌السلام، حضرت نوح علیه‌السلام، امام حســین علیه‌السلام، قاســم بن امام حســن علیه‌السلام، و نیز قبر حضرت علی‌اکبر و علی‌اصغر را به شکل زیارتگاه‌هایی مستقل ترسیم کرده است. همچنین قبور هر یک از چهار امام مدفون در آستان کاظمین و آستان سامرا به صورت زیارتگاه‌های مستقلی ترسیم شده؛ اما در بالای نگاره قسمت غربی شهر بغداد (برگ ۴۸ر)، زیارتگاهی به چشم می‌خورد که به نظر می‌رسد تصویر کوچکی از آستان کاظمین باشد.

نگاره‌های تمام صفحه دو آســتانه علوی و حسینی در کتاب بیان منازل (به ترتیب برگ ۶۴پ و ۶۲پ)، در شــیوه نمایش کلیات و ترســیم عناصر معماری تشکیل‌دهنده دو بنا، تا حدود زیادی یکسان و مشابه یکدیگر ترسیم شده است؛ بدین ترتیب که هر یک از دو بنا به شکل ساختمان بزرگ و باشکوهی با چند گنبد و مناره است که درون صحن مستطیل‌شکلی قــرار گرفته و صحن نیز با چند دروازه و تعدادی حجره در گرداگرد آن، که بالای هر حجره گنبدی آبی‌رنگ قرار دارد، احاطه شــده است. درون صحن و نیز فضای بیرون ساختمان دو آستان، تعدادی درخت نخل ترسیم شده است. شیوه ترسیم بیشتر جزئیات به صورت نگاه از روبه‌روست. اما حجره‌های گرداگرد صحن، در ضلع فوقانی بنا به صورت قائم، و در دو ضلع سمت راست و چپ با چرخش نود درجه، و ضلع پایین نیز (البته در نگاره آستان حسینی)، به صورت وارونه ترسیم شده است.

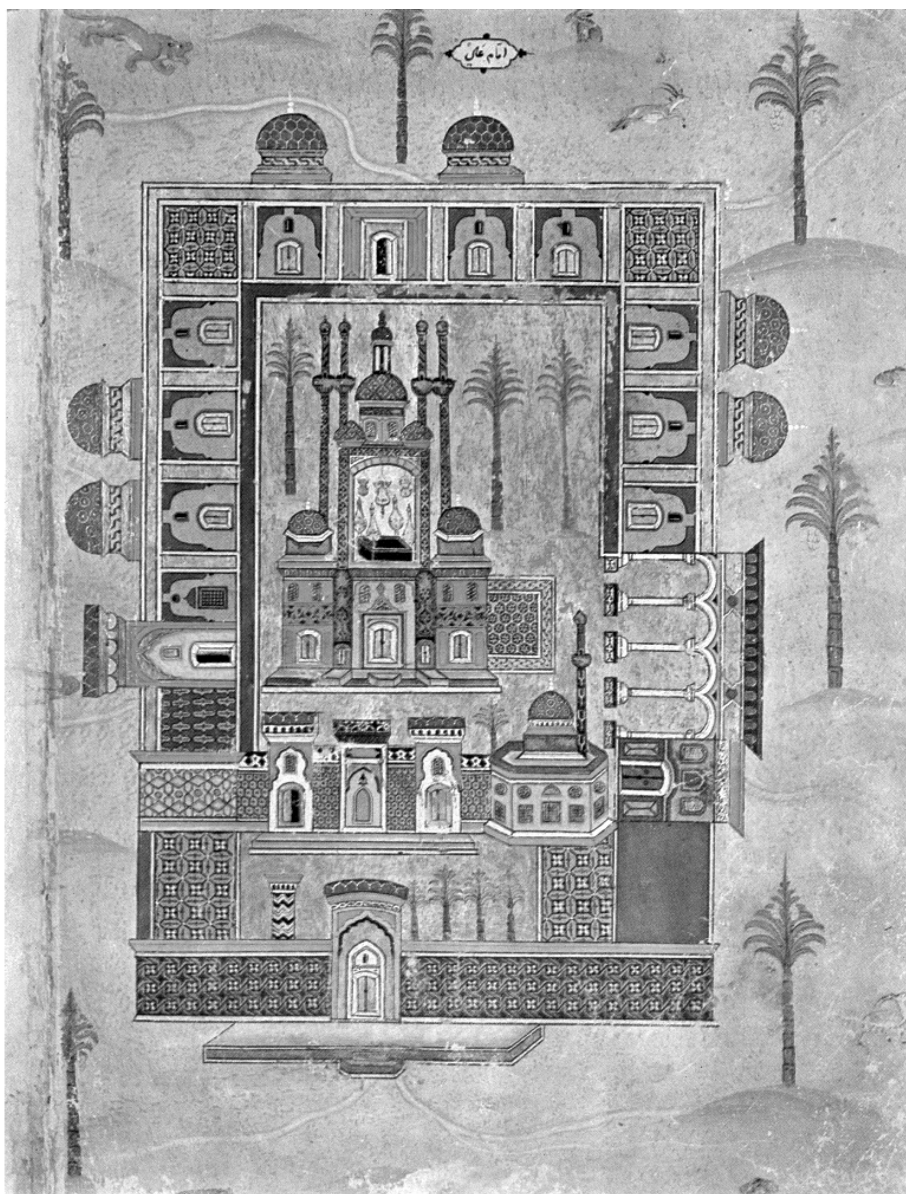
با این حال دو نگاره آستانه علوی و حسینی، در شماری از جزئیات مربوط به وجود بناها و ملحقاتی در هر یک از دو بنا، اختلافاتی نیز با یکدیگر دارند؛ برای مثال، در نگاره آســتان امام حســین علیه‌السلام، در سمت چپ ساختمان حرم، بنایی با گنبد اورچین (مضرّس) مرتفع دیده

می‌شـــود که شـــاید بیانگر وجود مقبره اختصاصی یکی از بزرگان مدفون در این آستان بوده اســـت. متصل به ضلع سمت راســـت در داخل صحن نیز بنایی دو طبقه با مناره‌ای در بالای آن وجود دارد که به نظر می‌رســـد نماد مناره تاریخی موســـوم به «مئذنة العبد» است که گفته می‌شـــود در سال ۷۶۷قمری، به دست مرجان بن عبدالله، حاکم عراق در دوره سلطان اویس جلایری، ســـاخته شده بوده که در سال ۱۳۵۴قمری به دستور یاسین الهاشمی، نخست وزیر وقت عراق، تخریب شد. (الکلیدار، ۱۳۸۹، ص۳۱۸ و ۳۲۰) همچنین در نگاره آستان حسینی، در میـــان هر یک از اضلاع صحن، چهار دروازه مرتفع وجود دارد که از وجوه اختلاف آن با نگاره آستان علوی است.

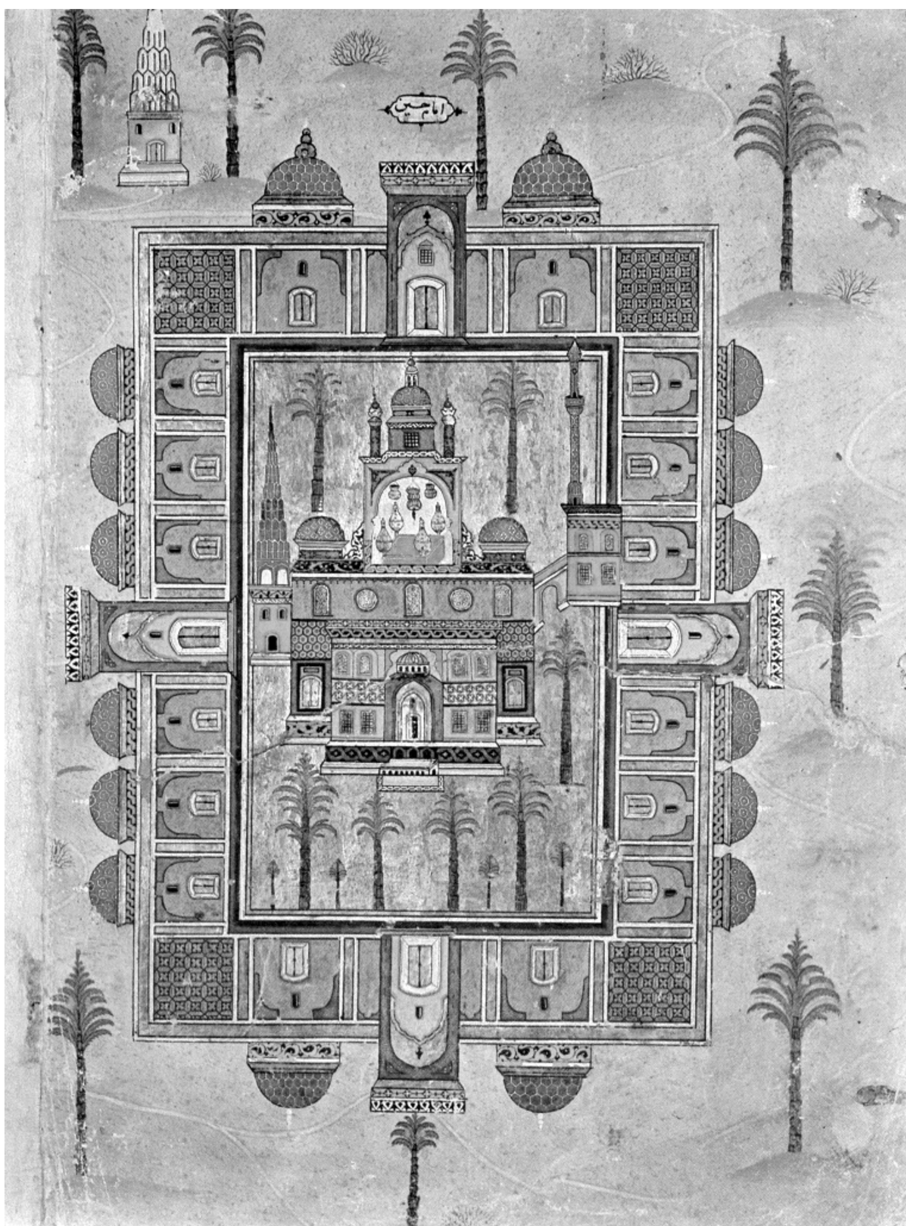
در نگاره آســـتان امـــام علی علیه‌السلام، به جز صحن اصلی، صحن کوچک‌تری نیز در ســـمت پایین وجود دارد که در حد فاصل دو صحن، بنایی هشـــت‌ضلعی با یک گنبد و مناره و نیز ســـه دروازه به چشم می‌خورد. برخلاف نگاره آستان امام حسین علیه‌السلام که چهار دروازه در میان هـــر ضلع بنا وجود دارد، در اینجـــا دروازه‌ای کوچک در ضلع فوقانی بنا، دروازه مرتفعی در سمت پایین ضلع سمت چپ بنا و مقابل آن طاقگانی با چهار طاق در ضلع سمت راست، و دروازه‌ای نیز در ضلع پایین صحن کوچک به چشم می‌خورد. همچنین ساختمان اصلی حرم دارای چهار مناره مرتفع اســـت و گنبدهای روی حجره‌های گرداگرد صحن نیز در مقایسه با گنبدهای حجره‌های نگاره آستان حسینی، ارتفاع بیشتری دارند؛ اگرچه برخی از حجره‌ها فاقد گنبد هستند.

تصویرپردازی دوم مطراقچی از دو آســـتان امام علی علیه‌السلام و امام حسین علیه‌السلام، چنان‌که پیش از این گذشـــت، در قالب زیارتگاه‌هایی مستقل برای شخصیت‌های مدفون در این دو آستان ترسیم شده است؛ بدین ترتیب که یک تصویر به مزار امام حسین علیه‌السلام (برگ ۵۷ر)، و تصویر دیگری به مزار علی‌اکبر و علی‌اصغر (برگ ۵۸ر)، و سه تصویر نیز به هر یک از زیارتگاه‌های امام علی علیه‌السلام، حضـــرت آدم علیه‌السلام و حضرت نوح علیه‌السلام (برگ‌های ۵۸پ و ۵۹ر) اختصاص یافته اســـت. با این حال تصویرپـــردازی دوم دو مزار امام علی علیه‌السلام و امام حســـین علیه‌السلام، تا حدودی

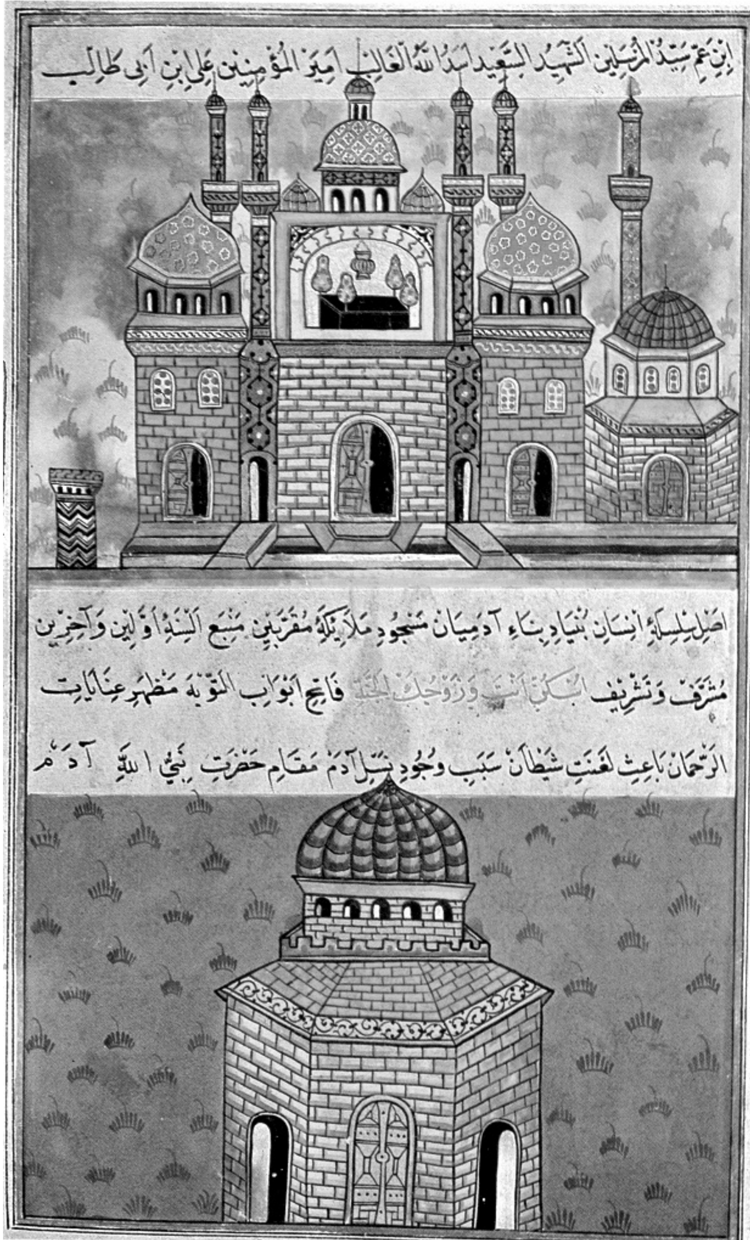
منطبق و قابل مقایســـه با تصویرپردازی ساختمان اصلی حرم این دو امام در نگاره‌های تمام صفحه آســـتان علوی و حسینی اســـت؛ چنان‌که در تصویر مزار امام علی علیه‌السلام، همان جزئیات معماری ترسیم‌شده برای ساختمان اصلی حرم در نگاره آستان علوی و نیز بنای هشت‌ضلعی دارای مناره، قابل رؤیت است. در تصویر حرم امام حسین علیه‌السلام نیز افزون بر جزئیات معماری ســـاختمان حرم، یک گنبد اورچین (مضرّس) و نیز مناره‌ای که احتمالاً نماد مناره «عبد» بوده اســـت، متصل به ساختمان حرم، به چشم می‌خورد. همچنین، چنان‌که اشاره شد، در قسمت فوقانی نگاره سمت غربی بغداد در کتاب بیان منازل (برگ ۴۸ر)، تصویر زیارتگاهی در کنار رود دجله با ســـاختمانی با دو گنبد در میان یک صحن مربع با دو دروازه ترســـیم شده که به نظر می‌رسد تصویری از آستان کاظمین باشد؛ چنان‌که وجود قاب کوچکی در بیرون زیارتگاه که درون آن عبارت «امام موسی کاظم» علیه‌السلام نوشته شده، این گمان را تقویت می‌کند. افزون بر این نگاره، در جای دیگری از کتاب (برگ‌های ۵۲پ و ۵۳ر)، قبور امام کاظم، امام جواد، امام هادی و امام عسکری علیهم‌السلام به صورت زیارتگاه‌هایی مستقل ترسیم شده است؛ بدین ترتیب که زیارتگاه هر کدام از سه امام هفتم، نهم و دهم، به شکل بنایی کوچک با گنبدی بر فراز آن، و زیارتگاه امام یازدهم نیز به شکل بنایی با دو گنبد و ساختمان دیگری متصل به آن با گنبدی مرتفع‌تر، نمایش داده شده است.

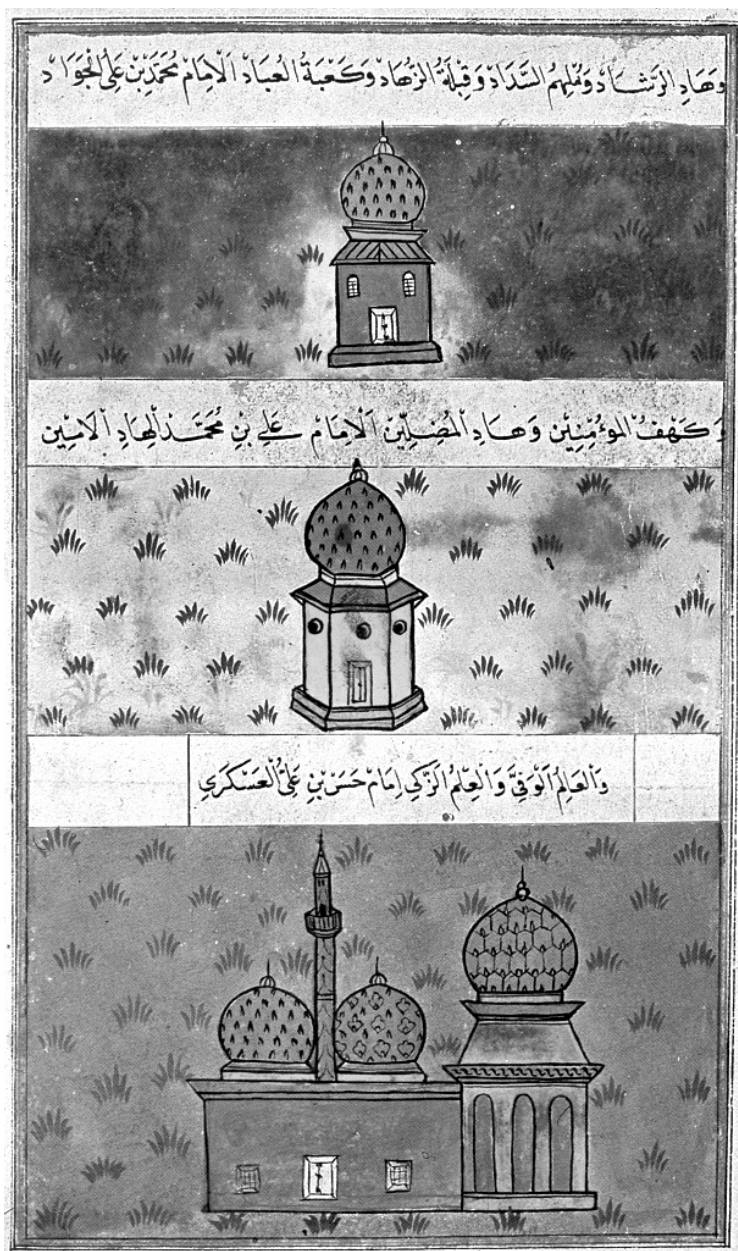
نگاره ۱: آستان امام علی علیه‌السلام در نجف (برگ ۴۶پ)

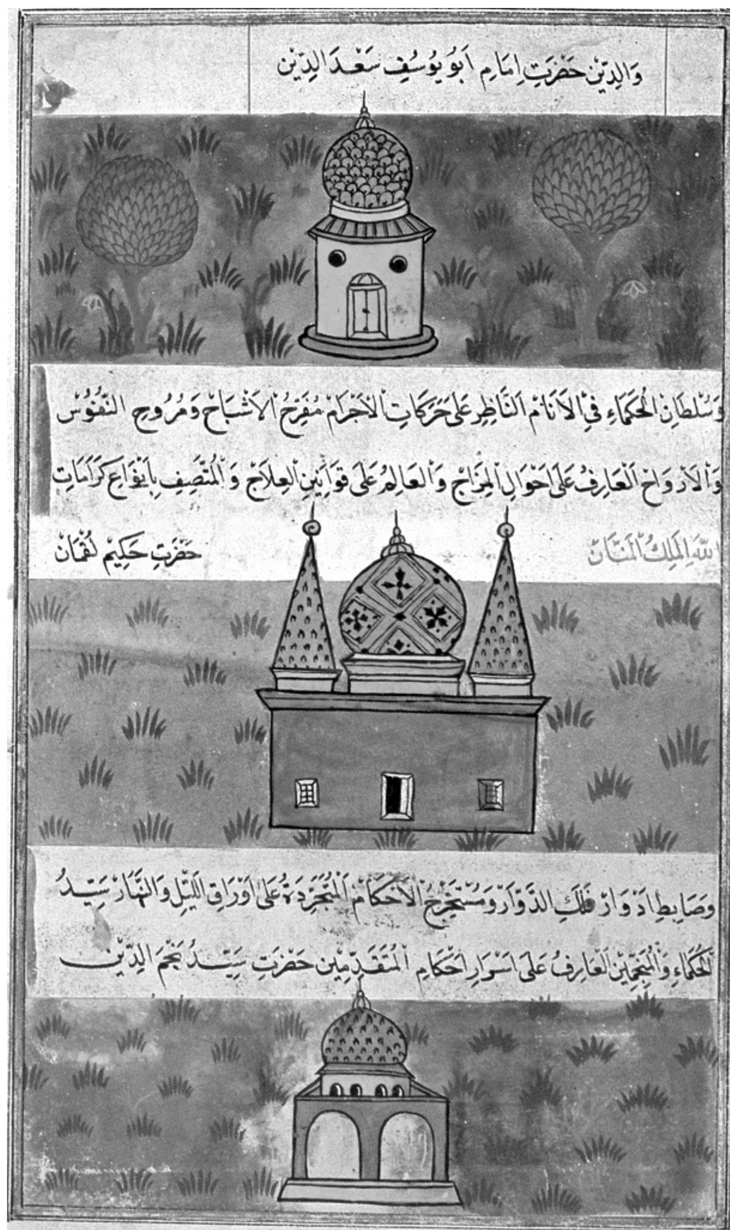
نگاره ۲: آستان امام حسین علیه‌السلام در کربلا (برگ ۲۶پ)

نگاره ۳: حرم امام علی علیه‌السلام و مزار حضرت نوح علیه‌السلام (برگ ۸۵پ)

نگاره ۴: حرم‌های امام جواد، امام هادی و امام عسکری علیهم‌السلام (برگ ۳۵ر)

نگاره ۵: زیارتگاه‌های ابویوسف، لقمان حکیم و سید نجم‌الدین در بغداد

(برگ ۴۵ر)

نگاره ۶: مقام حضرت مهدی عجل‌الله‌تعالی‌فرجه‌الشریف و مزار ابوالفضائل (ابن طاووس) و مشهد جمجمه در حلّه (برگ ۶۵پ)

فهرست منابع

۱. آل طعمة، سلمان هادی، (۱۹۸۸م.)، **کربلاء فی الذاکرة**، بغداد، مطبعة العانی.

۲. الآلوسی، محمود شکری، (۱۴۳۱ق/۲۰۱۰م.)، **تاریخ مساجد بغداد وآثارها**، تحقیق عبدالله الجبوری، چاپ اول، بغداد، مرکز البحوث والدراسات الاسلامیة.

۳. ابن بطوطة، محمد بن عبدالله، (۱۴۱۲ق.)، **رحلة ابن بطوطة**، بیروت، دارصادر.

۴. ابن جبیر، محمد بن احمد، (بی تا)، **رحلة ابن جبیر**، بیروت، دارصادر.

۵. ابن ساعی، علی بن انجب (۱۴۳۱ق./۲۰۱۰م.)، **تاریخ ابن الساعی ـ الجزء التاسع**، تحقیق محمد عبدالله القدحات، چاپ اول، عَمّان، دارالفاروق.

۶. ابن طاووس، عبدالکریم بن احمد، (۱۴۳۱ق./۲۰۱۰م.)، **فرحة الغَری فی تعیین قبر امیرالمؤمنین علی**علیه‌السلام، تحقیق محمد مهدی نجف، النجف، العتبة العلویة المقدسة.

۷. ابن قولویه، جعفر بن محمد، (۱۳۷۵)، **کامل الزیارات**، تصحیح بهراد الجعفری، تهران، صدوق.

۸. بحرالعلوم، محمدمهدی و خامه یار، احمد، (۱۳۹۴)، **زیارتگاه‌های عراق**، چاپ اول، تهران، مشعر.

۹. جواد، مصطفی و سوسه، احمد، (۱۴۳۲ق./۲۰۱۱م.)، **دلیل خارطة بغداد المفصّل**، بیروت، مکتبة الحضارات.

۱۰. الحسینی الجلالی، محمدحسین، (۱۴۱۵ق./۱۹۹۵م.)، **مزارات اهل البیت**علیهم‌السلام **وتاریخها**، چاپ سوم، بیروت، مؤسسة الاعلمی.

۱۱. الحلّی، احمد علی مجید، (۱۴۲۶ق.)، **تاریخ مقام صاحب العصر والزمان**عجل‌الله‌تعالی‌فرجه‌الشریف **فی الحلّة**، قم، دلیل ما.

۱۲. خامه یار، احمد، (۱۳۹۳)، **قنبر غلام علی**علیه‌السلام، چاپ اول، تهران، مشعر.

۱۳. خامه یار، احمد، (۱۳۹۴)، **جغرافیای تاریخی مسیر امام علی**علیه‌السلام **به صفّین**، چاپ اول، تهران، مشعر.

۱۴. الراوی، محمد سعید، (۱۴۲۷ق./۲۰۰۶م.)، **خیر الزاد فی تاریخ مساجد وجوامع بغداد**، تحقیق عماد عبدالسلام رؤوف، بغداد، مرکز البحوث والدراسات الاسلامیة.

۱۵. رؤوف، عماد عبدالسلام، (۱۴۳۶ق./۲۰۱۵م.)، **العراق کما رسمه المطراقی زاده سنة ۹۴۱هـ/۱۵۳۴م**،

چاپ اول، کربلاء، مرکز کربلاء للدراسات والبحوث.

۱۶. السامرائی، یونس، (بی تا)، **مراقد بغداد**، بغداد، مکتبة الشرق الجدید.

۱۷. عالی افندی، مصطفی، (۱۳۶۹)، **مناقب هنروران**، ترجمه و تحشیه توفیق سبحانی، تهران، سروش.

۱۸. عبادة، عبدالحمید، (۲۰۰۴م.)، **العقد اللامع بآثار بغداد والمساجد والجوامع**، تحقیق عماد عبدالسلام رؤوف، بغداد، انوار دجلة.

۱۹. **کتاب الحوادث** (۲۰۱۵م.)، تحقیق بشار عواد معروف و عماد عبدالسلام رؤوف، بیروت، دارالغرب الاسلامی.

۲۰. الکلیدار، عبدالجواد، (۱۳۸۹)، **تاریخ کربلا و حائر حسینی**، ترجمه مسلم صاحبی، تهران، مشعر.

۲۱. مطراقچی، نصوح، **بیان منازل سفر عراقین**، نسخه خطی شماره ۵۹۶۴ در کتابخانه دانشگاه استانبول.

۲۲. نظمی‌زاده، مرتضی، (۲۰۱۲م.)، **تذکرة الاولیاء**، تحقیق حمید مجید هدّو، چاپ اول، بیروت، البحار ناشرون و الهلال.

۲۳. هروی، علی بن ابی‌بکر، (۱۹۵۳م.)، **الاشارات الی معرفة الزیارات**، تحقیق جانین سوردیل ـ طومین، دمشق، المعهد الفرنسی.

24. Atasoy, Nurhan, (2015), Matrakçı Nasuh and his Menazilname, İstanbul, MASA.